

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

138:4 • 2018

Från natura- till penninghushållning?

Den svenska folkskolans finansiering, 1840–1900

JOHANNES WESTBERG

Örebro universitet

Hur finansierades det framväxande svenska skolväsendet? I denna artikel argumenterar jag för att skolfinansieringen förändrade karaktär under 1800-talets andra hälft. I stället för att i stor utsträckning mobilisera resurser genom natura-persedlar (spannmål, kofoder, ved, m.m.) baserades skoldistriktens ekonomi vid sekelskiftet 1900 huvudsakligen på penningtransaktioner. Genom att ägna sig åt sådana frågor bidrar också föreliggande artikel till ett perspektivskifte som gör folkskolan till en del av avlöningsformernas, skatternas och prisernas historia.

Inledning

Till 1700- och 1800-talens allra mest fundamentala samhälleliga förändringar hör framväxten av skolväsenden i Sverige och i andra länder. Skolstadgor eller motsvarande instiftades exempelvis i Preussen (1763), Frankrike (1833), Grekland (1834), Portugal (1844) och Österrike (1864). I de nordiska länderna skedde detta i Danmark 1814, i Norge 1827, i Sverige 1842, och i Finland 1866.¹ Allt större resurser spenderades också på skolväsendena, vilket resulterade i en kraftig ökning av antalet skolor

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Yasemin Nuhoglu Soysal & David Strang, "Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe", *Sociology of Education* 62:4 (1989) s. 278; Daniel Tröhler, "Curriculum History or the Educational Construction of Europe in the Long Nineteenth Century", *European Educational Research Journal* 15:3 (2016) s. 285–287.

Johannes Westberg (f. 1978) är professor i pedagogik vid Örebro universitet, och docent i historia vid Uppsala universitet. Han har bland annat skrivit *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900* (2014) och *Funding the Rise of Mass Schooling: The Social, Economic and Cultural History of School Finance in Sweden, 1840–1900* (2017). Han leder för närvarande projektet "Hur påverkade politiska beslut skolväsendenas framväxt? En jämförande analys av utvecklingen i Frankrike, Italien, Spanien och Sverige, ca 1840–1940", finansierat av Vetenskapsrådet.

E-post: Johannes.Westberg@oru.se

och lärare. Vid sekelskiftet 1900 fanns det exempelvis omkring 83 700 folkskolor i Frankrike, 187 500 lärare i Tyskland och 212 000 små folkskolor i USA.² I Sverige kan man iakttä en liknande utveckling. De omkring 3 458 lärare som var anställda i folkskoleväsendet 1850 hade fördubblats till 7 145 år 1868, vilka sedermera uppgick till 16 619 vid sekelskiftet 1900.³

Betydelsen av denna utbildningsrevolution kan sannolikt inte över-skattas. De framväxande skolväsendenas viktiga roll vid skapandet av 1800-talets nationalstater har exempelvis framhållits tillsammans med skolans avgörande betydelse för samhällsekonomisk utveckling.⁴ Föreliggande artikel behandlar en aspekt av denna utveckling, nämligen skolans finansiering. Mer specifikt ägnar jag mig åt hur finansieringen av det svenska folkskoleväsendets expansion förändrades under 1800-talets andra hälft, och varför denna förändring inträffade. Tesen som presenteras är att det svenska skolväsendets utbildningsrevolution åtföljdes av en motsvarande omvälvande förändring i skolväsendets finansiering: från att ha finansierats i stor utsträckning med hjälp av en naturaekonomi, kom det framväxande svenska skolväsendet att i stor utsträckning finansieras av en penningekonomi. Den empiriska undersökningen, som presenteras närmare nedan, baseras framför allt på källmaterial från tolv skoldistrikt i Sundsvallsregionen 1840–1900.

Denna studie ger därmed huvudsakligen två slags bidrag till den internationella forskningen om skolväsendenas framväxt. I jämförelse med de studier som ägnats åt utbildningsekonomin kvantitativa förändringar, indikerar min studie att skolans finansiering även genomgick en kvalitativ förändring. Skolväsenden har alltså inte alltid baserats på kronor och ören, utan har också drivits med hjälp av spannmål, kofoder och ved. I det avseendet kan min studie visa att även om folkskolan inte

2. Roger Price, *A Social History of Nineteenth-Century France* (London 1987) s. 309; Gunilla Budde, "From the 'Zwergschule' (One-Room Schoolhouse) to the Comprehensive School: German Elementary Schools in Imperial Germany and the Weimar Republic, 1870–1930", i Laurence Brockliss & Nicola Sheldon (red.), *Mass Education and the Limits of State Building, c. 1870–1930* (New York, NY 2012) s. 97; Jonathan Zimmerman, *Small Wonder: The Little Red schoolhouse in History and Memory* (New Haven 2009) s. 17.

3. Johannes Westberg, "En politisk illusion? 1842 års folkskolestadga och den svenska folkskolan", *Uddannelseshistorie* 48 (2014) s. 57; BiSOS P (1868, 1900). Lärare för alla slags folkskoleformer (småbarnsskolor, mindre folkskolor etc.) är inkluderade i dessa siffror.

4. Se t.ex. Latika Chaudhary, Aldo Musacchio, Steven Nafziger & Se Yan, "Big BRICs, Weak Foundations: The Beginning of Public Elementary Education in Brazil, Russia, India, and China", *Explorations in Economic History* 49:2 (2012) s. 221–222; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1992) s. 91.

genomgick en betydande centralisering i ekonomiskt avseende under undersökningsperioden, så skedde andra viktiga förändringar.

Föreliggande studie av skolfinansiering bidrar också till ett perspektivskifte på frågan om skolväsendenas expansion under 1800-talet. Inom den internationella historiska och utbildningshistoriska forskningen har skolans historia i stor utsträckning betraktats med utgångspunkt från generella förklaringsmodeller som tagit fasta på industrialiserings- och urbaniseringsprocesser, konflikter mellan olika sociala grupper och formeringen av nationalstater. Det sistnämnda perspektivet har varit särskilt starkt, och skolväsenden har ofta, fortfarande under de senaste 20 åren, framstått som närmast ett direkt uttryck för nationalstater som stiftade lagar, inrättade statsbidrag och statlig skolinspektion i syfte att skapa en skola för alla.⁵ Med utgångspunkt i ett skolfinansiellt perspektiv förändras dock ett sådant narrativ, och skolväsendenas framväxt placeras i en mer jordnära kontext av lokala konflikter, avlönings- och skatteformer, skiftesreformer, samt hö- och halmmarknader. Frågor av skolfinansiell art, som med nödvändighet kommer att omfatta alla de praktiker som den dagliga driften av en skola innebar, kan alltså i det avseendet betraktas som en metod för att kunna analysera relationen mellan skola och samhälle på ett nytt sätt.

En studie i skolfinansieringens historia

Skolfinansieringens historia har varit jämförelsevis negligerad i den utbildningshistoriska forskningen. I kontrast till hur ingående skolans relation till bland annat de framväxande nationalstaterna har undersökts, har jämförelsevis få studier ägnats åt hur resurser mobiliserats för

5. Jfr Raymond Grew, Patrick J. Harrigan & James Whitney, "The Availability of Schooling in Nineteenth-Century France", *Journal of Interdisciplinary History* 14:1 (1983) s. 25. Den kanske mest inflytelserike företrädaren för ett sådant statsorienterat perspektiv är Andy Green, se t.ex. Andy Green, *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA* (London 1990). Bland publikationer under de senaste tio åren med bäring på den svenska folkskolan ingår exempelvis Henrik Edgren, "Menige mans humaniora: Centrala budskap i den första upplagan av Läsebok för folkskolan", i Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningens sociala och kulturella historia: Meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen* (Uppsala 2010); Mette Buchardt, Pirjo Markkola & Heli Valtonen (red.), *Education, State and Citizenship* (Helsingfors 2013); Jakob Evertsson, "History, Nation and School Inspections: The Introduction of Citizenship Education in Elementary Schools in Late Nineteenth-Century Sweden", *History of Education* 44:3 (2015); Otso Kortekangas, "Useful Citizens, Useful Citizenship: Cultural Contexts of Sámi Education in Early Twentieth-Century Norway, Sweden, and Finland", *Paedagogica Historica* 53:1-2 (2017).

och spenderats i skolundervisning. Skälen till detta är sannolikt flera. I de idéhistoriskt orienterade perspektiv som ofta kännetecknat utbildningshistorisk forskning har ekonomiska frågor i regel framstått som både främmande och ointressanta, trots att penningfrågor diskuterades av berömda pedagoger som Johann Heinrich Pestalozzi och återkom i debatten om exempelvis växelundervisningsmetoden.⁶ I ett strikt pedagogiskt perspektiv kan också frågor av pekuniär karaktär framstå som världsliga frågor som inte bör ha någon inverkan på skolans undervisande och fostrande verksamhet. Penningen, tycks man mena, bör inte bara hållas borta från templet utan även från skolan och dess historia.⁷

Den forskning som trots allt berört skolfinansieringens historia har ofta varit ekonomisk-historisk. I stor utsträckning har dessa studier ägnat sig åt att kartlägga och förklara kvantitativa förändringar. Studier har visat hur exempelvis de offentliga kostnaderna för det franska skolväsendet ökade från 280 000 francs 1850 till 2 miljoner francs år 1900, hur dessa kostnader i Preussen ökade från 33 miljoner mark 1864 till 227,6 miljoner mark 1901, och hur de statliga kostnaderna i Nederländerna ökade från 2,3 miljoner gulden 1860 till 17,6 miljoner gulden 1900.⁸ För svensk del har olika uppskattningar gjorts. Enligt Olle Krantz ökade kostnaderna för folkskolans lärarlöner från 354 000 kronor 1842 till 13 miljoner 1900, och i en förnyad analys av de svenska nationalräkenskaperna beräknas att de kommunala kostnaderna för utbildning ökade från 307 000 kronor 1840 till 19,7 miljoner kronor år 1900.⁹

6. Se t.ex. Marcelo Caruso, "Why Do Finance? A Comment About Entanglements and Research in the History of Education", *Nordic Journal of Educational History* 2:1 (2015); Esbjörn Larsson, "Cheap, Efficient, and Easy to Implement? Economic Aspects of Monitorial Education in Swedish Elementary Schools During the 1820s", *History of Education* 45:1 (2015) s. 20; Daniel Tröhler, *Pestalozzi and the Educationalization of the World* (Basingstoke 2013) s. 51–54. Se även Carl F. Kaestle & Maris A. Vinovskis, *Education and Social Change in Nineteenth-Century Massachusetts* (Cambridge 1980) s. 186.

7. Caruso (2015) s. 144–145.

8. Michael J. Wintle, *An Economic and Social History of the Netherlands 1800–1920: Demographic, Economic, and Social Transition* (Cambridge 2000) s. 268; Alan Carry, *Le compte satellite rétrospectif de l'éducation en France (1820–1996)* (Paris 1999) s. 159–162; Peter Lundgreen, "Educational Expansion and Economic Growth in Nineteenth-Century Germany: A Quantitative Study", i Lawrence Stone (red.), *Schooling and Society: Studies in the History of Education* (Baltimore 1976) s. 38.

9. Olle Krantz, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800–1800* (Lund 1987) s. 101–102; Lennart Schön & Olle Krantz, "New Swedish Historical National Accounts since the 16th Century in Constant and Current Prices", *Lund Papers in Economic History. General Issues* 140 (2015). BiSOS P (1882, 1900); *Statistisk årsbok* (1914) tab. 134.

Sådana uppskattningar av de ökade summor som spenderats på skolan, och vem som gjort det, är viktiga på olika sätt. Genom att räkna på vad som spenderats på skolväsendet skapas goda förutsättningar för att analysera hur dessa nivåer samspelar med faktorer som demokratisering, landägande, industrialiseringsnivå, religiös tillhörighet och så vidare, men också för att fastställa vilken betydelse som exempelvis statsbidrag och lokala skatter har haft för skolväsendets utveckling.¹⁰

De möjligheter som dylika kvantitativa analyser skapar är alltså stora, men de har också tydliga begränsningar.¹¹ Till statistikens styrkor hör att den gör det möjligt att mäta och förklara kvantitativa förändringar över tid i termer av kronor, rubel eller gulden. Samtidigt är detta också de kvantitativa analysernas största svaghet, eftersom de därmed jämför de resurser som spenderades på skolor vid 1800-talets mitt med de resurser som spenderades vid 1800-talets slut. Vad dessa analyser kan visa är alltså viktigt, men det som de döljer är av minst lika stor betydelse.¹² Inte minst väcker sådana undersökningar frågor om huruvida skolväsenden, vilket exempelvis R. D. Gidney och W. P. J. Millar hävdar, alltid vilat på "dollars and cents"?¹³

Avsikten med denna undersökning är att komplettera dessa kvantitativa analyser av de resurser som spenderats på skolväsenden med en närmare kvalitativ analys av dessa resursers natur. I kontrast till det stora antal viktiga studier som behandlat förändrade utgiftsnivåer står fåtalet analyser av dessa kostnaders karaktär.¹⁴ Trots att studier visat hur

10. Se t.ex. Peter Lindert, *Growing Public: Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century Vol. 1 The Story* (Cambridge 2004) kap. 5; Chaudhary, Musacchio, Nafziger & Yan (2012); Francesco Cinnirella & Erik Hornung, "Landownership Concentration and the Expansion of Education", *Journal of Development Economics* 121: (2016); Gabriele Cappelli, "One size that didn't fit all? Electoral franchise, fiscal capacity and the rise of mass schooling across Italy's provinces, 1870–1911", *Cliometrica* 10:3 (2016).

11. Statistiska analysers möjligheter och begränsningar i utbildningshistorisk forskning diskuteras till exempel i Vincent Carpentier, "Quantitative sources for the history of education", *History of Education* 37:5 (2008); Andreas Hadjar, Michael Ruloff, Lukas Boser & Michèle Hofmann, "How Quantitative Methods of Data Analysis Can Contribute to Historical Analyses: The Example of the Stapfer Inquiry", *Bildungsgeschichte: International Journal for the Historiography of Education* 6:1 (2016).

12. Jfr Piero Formica, *Grand Transformation: Towards an Entrepreneurial Economy: Exploring the Void* (Emerald 2015) s. 33.

13. R. D. Gidney & W. P. J. Millar, *How schools worked: Public education in English Canada, 1900–1940* (Montreal 2012) s. 151.

14. De viktigaste studierna i det senare avseendet torde vara Carla Aubry, *Schule zwischen Politik und Ökonomie: Finanzhaushalt und Mitspracherecht in Winterthur, 1789–1869* (Zürich 2015); Ingrid Brühwiler, *Finanzierung des Bildungswesens in der Helvetischen Republik: Dar-*

natura fortsatte att spela en viktig roll i löner och skatteuppbörd under 1800-talet, har exempelvis relationen mellan natura och penningar inom skolans finansiering inte givits någon större uppmärksamhet.¹⁵

Metod och material

För att åstadkomma en analys som omfattar såväl folkskoleväsendets penning- som naturaekonomi, har jag inspirerats av socialhistorisk forskning om löner. I stället för att beräkna reallöner och deras utveckling över tid, ägnar sig denna forskning åt den till synes enkla frågan om hur arbetare avlönades, och vad denna lön bestod av. I stället för att låta pengar stå i fokus för undersökningen, betraktas de endast som en del av de komplexa sociala, ekonomiska och kulturella relationer som existerar mellan arbetsgivare och arbetstagare. Med en sådan utgångspunkt har forskare visat att pengar under vissa perioder enbart utgjorde en begränsad del av arbetstagarens avlöning.¹⁶

I fokus för denna studie står de svenska församlingarnas skoldistrikt som enligt 1842 års folkskolestadga var huvudsakligen ansvariga för att organisera och finansiera det svenska skolväsendet.¹⁷ Min fråga om skolfinansiering handlar om hur dessa skoldistrikt, vilka hade att inrätta ”minst en, helst fast, skola” enligt folkskolestadgan, mobiliserade resurser för att täcka de löpande kostnader som de hade för sina folkskolor, småskolor, mindre folkskolor, såväl fasta som ambulerande, 1840–1900.¹⁸ Undersökningsperioden har valts baserat på en strävan efter att analysera finansieringen av det expanderande skolväsende som följde efter 1842 års folkskolestadga. Avgränsningen till löpande kostnader innebär

---

stellung verschiedener Akteure sowie deren Einfluss und Wirkung in unterschiedlichen Regionen der Schweiz um 1800 (Bad Heilbrunn 2014). För inblickar i hur skolor finansierades med hjälp av naturapersedlar före 1842 års folkskolestadga, se Gunilla Kloses lic-avhandling, *Folkundervisningens finansiering före 1842* (Uppsala 2011).

15. Se t.ex. Fredrik Thisner, *Indelta inkomster: En studie av det militära löneindelningsverket 1721–1833* (Uppsala 2014); Tomas Högberg, *Ett stycke på väg: Naturavvågning med lotter i Västmanlands län ca 1750–1850* (Uppsala 2015).

16. Peter Scholliers & Leonard Schwarz, ”The Wage in Europe since the Sixteenth century”, i Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500* (New York 2003) s. 3–12. För exempel på sådana analyser av löner, se Jonas Lindström & Jan Mispelaere, ”Vad fick 1600-talets arbetare i lön?”, *Historisk tidskrift* 135:3 (2015) s. 451; Thijs Lambrecht, ”Reciprocal Exchange, Credit and Cash: Agricultural Labour Markets and Local Economies in the Southern Low Countries during the Eighteenth Century”, *Continuity and Change* 18:2 (2003).

17. SFS 1842:19.

18. Citatet är från SFS 1842:19 § 1.

att min studie huvudsakligen behandlar frågor kring hur skoldistriktet täckte kostnader för lärarlöner, läromedel och lokalers underhåll, medan problematiken kring investeringar i skolbyggen lämnas utanför analysen.¹⁹

För att förstå skoldistriktets förändrade finansiering kommer jag, utöver distinktionen mellan de transaktioner som involverar pengar och de som involverar naturavaror, även att använda mig av Karl Polanyis distinktioner mellan utbyten som sker inom omfördelningssystem (exempelvis skatter), ömsesidiga eller reciproka utbyten (exempelvis gåvor), och marknadsutbyten.²⁰ I min undersökning strävar jag i första hand inte efter att erbjuda någon generell förklaring till skolfinansieringens förändring, baserad på allmänna förklaringsmodeller. Värdet av sådana förklaringar, när skolfinansieringens historiskbeskrivning befinner sig på ett ganska tidigt stadium, uppfattar jag som begränsat. I stället har jag sökt efter förklaringar i de problem som uppstått när skoldistriktets löpande kostnader skulle täckas.²¹

För att kunna ge en ingående bild av hur skoldistriktets ekonomi förändrades kvalitativt har mitt materialurval styrts av vad som kan beskrivas som en källpluralistisk princip.²² I stället för att studera så många skoldistrikt som möjligt, har jag valt att samla så mycket material som möjligt från ett färre antal distrikt, i detta fall i huvudsak från de tolv skoldistriktet i Sundsvallsregionens landsbygd.²³ Grunden för undersökningen är skoldistriktets protokoll och räkenskaper bevarade i kyrkoarkiven. Sundsvallsregionen valdes eftersom såväl dess befolkning som skolväsendet expanderade kraftigt. Denna utveckling avsatte ett ovanligt innehållsrikt källmaterial som ger unika möjligheter att studera skolfinansiella frågor.

Samtidigt som en sådan omfattande fallstudie ger möjligheter att

19. Skolhusens finansiering har jag studerat närmare i Johannes Westberg, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900* (Lund 2014), kap. 9.

20. Karl Polanyi, "The Economy as Instituted Process", i Karl Polanyi, Conrad Arensberg & Harry Pearson (red.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory* (Chicago 1957) s. 250–256.

21. Jfr hur detta sätt att jobba med historiska förklaringar och kontextualisering beskrivs i William Hamilton Sewell, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Chicago 2005) s. 6–12.

22. Jfr Janken Myrdal, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007).

23. Dessa är: Alnö, Attmar, Hässjö, Indal, Ljustorp, Njurunda, Selånger, Skön, Sättna, Timrå, Tuna, och Tynderö.

studera det som annars är svårfångat, väcker den också frågor kring vad man ofta kallar för resultatens generaliserbarhet. I likhet med andra nationella skolväsenden, kännetecknades den svenska folkskolan av stora lokala och regionala variationer, med skillnader inte bara mellan land och stad och norr och söder utan även mellan bondedominerade och godsdominerade bygder.²⁴ I detta skolväsende hade Sundsvallsregionens skoldistrikt sannolikt mest gemensamt med andra stadsnära och skogsrika landsbygdsområden som saknade ett utbyggt skolväsende före 1842. Fortsatta studier av det svenska skolväsendets lokala och regionala utbyggnad krävs dock för att närmare kunna uttala sig om Sundsvallsregionens position inom detta skolväsende.

Trots dessa variationer bör det dock noteras att Sundsvallsregionens skoldistrikt inte var unika vare sig i ett svenskt eller internationellt sammanhang. Även de påverkades av 1800-talets omvälvande sociala och ekonomiska förändringar, och i likhet med folkskolor i många andra länder var Sundsvallsregionens skolor del av ett decentraliserat skolväsende.²⁵ I syfte att visa på detta, har jag inkluderat vissa nationella och internationella jämförelser i denna artikel.

Vissa frågor kan dock inte besvaras med hjälp av kyrkoarkivens material, som jag därför har behövt komplettera. För att analysera politiska beslut på nationell nivå, som påverkade skoldistriktens ekonomi på lokal nivå, har jag tagit hjälp av material som täcker riksdagsdebatt, och för att fånga mer informella ekonomiska transaktioner, har jag använt mig av olika slags minnen, publicerade i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. Tryckta minnen har förstås sina brister som källmaterial, men ger tillsammans med annat material utmärkta möjligheter att studera ekonomiska transaktioner som analysen annars inte kunnat fånga.²⁶ För att underlätta läsningen redovisas kostnadsuppgifter i denna artikel i regel i svenska kronor, och rymd- och viktmått i liter, kilon och ton.

24. För studier som uppmärksammat lokala och regionala variationer, se t.ex. Egil Johansson, "Staten och skolan vid 1800-talets mitt: Ett lokalt och mer nyanserat perspektiv", i Egil Johansson & Stig G. Nordström (red.), *Utbildningshistoria 1992* (Uppsala 1992); Alberto Tiscornia, *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880* (Uppsala 1992); Jens Andersson & Thor Berger, "Elites and the Expansion of Education in 19th-century Sweden", *Lund Papers in Economic History* 2016:149 (2016).

25. 1800-talets decentraliserade skolväsenden analyseras närmare i Lindert (2004) kap. 5.

26. För en diskussion kring skolminnen som källmaterial, se bidragen till Cristina Yanes-Cabrera, Juri Meda & Antonio Viñao (red.), *School Memories: New Trends in the History of Education* (Cham 2016).

Betydande naturainslag vid seklets mitt

Fortfarande under 1800-talet spelade naturahushållning en viktig roll på den svenska landsbygden. Lars-Göran Tedebrand har exempelvis beskrivit bondeekonomin i Selånger – en av församlingarna som behandlas i denna studie – som inriktad på naturahushållning under det tidiga 1800-talet. Hushållen konsumerade merparten av det som gården producerade. För det dagliga födointaget handlade detta om varor som råg, korn, ärtor, potatis, fläsk och strömming.²⁷

Under sådana omständigheter är det inte överraskande att naturalöner och skatter in natura var vanligt förekommande fortfarande under 1800-talet, inte bara i Sverige utan även i andra länder. Vi vet att svenska lärare delvis avlönades i korn, malt, ärtor, torv, ved och hö innan 1842 års folkskolestadga.²⁸ Franska lärare kunde erhålla mjölk och smör som en del av sin lön, amerikanska lärare kunde få spannmål och fläsk, och i Tyskland kunde lärare erhålla så kallat *Schulbrod* (skolbröd) som betalning för sina tjänster.²⁹ Stundtals var lärarlönernas naturadel tämligen stor. Ingrid Brühwiler har, i en av de få uppskattningar av lärarlönernas naturainslag som genomförts, visat att schweiziska lärare erhöi i genomsnitt 38 procent av sin lön i varor som spannmål, vin och ved vid sekelskiftet 1800.³⁰

Hur stort inslaget av natura var, inte bara i lärarlöner utan i den svenska skolekonomin som helhet, är förstås svårt att fastställa. Genom att kombinera de uppgifter om skoldistriktens penningekonomi som finns i distriktens räkenskaper med de uppgifter om utbyten av varor och tjänster som registrerats i protokoll och övriga handlingar har jag dock kunnat sammanställa en översikt över skoldistriktens natura- och penningekonomi, där värdet av naturatransaktionerna beräknats med utgångspunkt från markegångstaxornas priser för olika varor och tjänster.³¹ Trots att en sådan analys sannolikt omfattar de viktigaste utgifts-

27. Lars-Göran Tedebrand, *Selånger: En sockens historia* (Sundsvall 1983) s. 112.

28. Klose (2011) s. 112.

29. C. R. Day, "The Rustic Man: The Rural Schoolmaster in Nineteenth-Century France", *Comparative Studies in Society and History* 25:1 (1983) s. 38–39; Nancy Beadie, *Education and the Creation Of Capital in the Early American Republic* (New York 2010) s. 143–145; Mary Jo Maynes, *Schooling for the People: Comparative Local Studies of Schooling History in France and Germany, 1750–1850* (New York 1985) s. 64–65.

30. Brühwiler (2014) s. 81. Brühwilers undersökning omfattar sex schweiziska kantonen.

31. De markegångstaxor för Västernorrland som använts finns tryckta i Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732–1914. Volume 1: Sources, Methods, Tables* (Lund 1972).

posterna som skoldistriktet hade att täcka, underskattar antagligen min analys värdet av naturatransaktioner. Vissa informella transaktioner, som till exempel föräldrars gåvor till lärare, registrerades inte av protokollen, och omfattningen av dessa är mycket svåra att uppskatta.

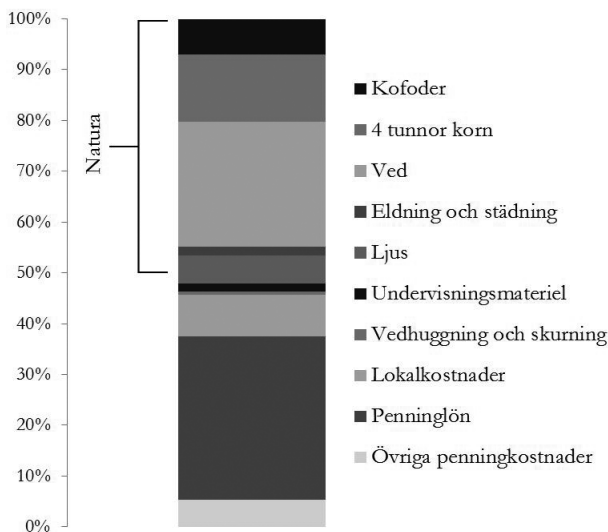
Baserat på det tillgängliga källmaterialet vid Sundsvallsregionens tolv skoldistrikt uppskattar jag att 61 procent av skoldistriktets löpande kostnader i genomsnitt hanterades i natura 1850–1854, med en variation från 45 till 69 procent. Eftersom dessa siffror anger löpande kostnader, inkluderar de alltså inte investeringar i skolhus, vilka också hade stora naturainslag. Dagsverken och timmer uttaxerades vid åtminstone hälften av de 16 skolhus som uppfördes 1840–1870 i Sundsvallsregionen. Till exempel täckte naturaskatter 43 procent av kostnaderna för uppförandet av ett skolhus i Timrå 1849. Motsvarande siffror var 38 procent i Njurunda 1848, 24 procent i Indal 1854 och 16 procent i Alnö 1869.³² Det bör också noteras att min undersökning inte omfattar familjernas kostnader för att möjliggöra barnens skolgång, eller de förlorande intäkter, så kallade alternativkostnader, som barnens skolgång innebar.³³

Ett gott exempel på hur ett skoldistrikts ekonomi kunde se ut ger Ljustorps distrikt (se Figur 1). I Ljustorp, som 1850 var det till befolkningen sjätte största distriktet i Sundsvallsregionen, hanterades 52 procent av kostnaderna i natura. Lärarlönen betalades delvis i kofoder och korn, skolhuset värmdes med ved som uttaxerats från församlingsborna i natura, skolhusets eldning och städning sköttes av läraren (antagligen med hjälp av elever), och ljus uttaxerades från församlingsborna. Nästan hälften av skoldistriktets kostnader täcktes dock med hjälp av penning-skatte och penningavgifter. Framför allt användes dessa för att avlöna läraren, men även för att täcka kostnader för lokalunderhåll, undervisningsmaterial, vedhuggning och skurning, samt övriga kostnader för exempelvis brandförsäkring och annonsering i tidning.

32. Westberg (2014) s. 272.

33. Familjers alternativkostnader analyseras i Lewis C. Solmon, "Opportunity Costs and Models of Schooling in the Nineteenth Century", *Southern Economic Journal* 37:1 (1970); Mary Jo Maynes, "Work or School? Youth and the Family in the Midi in the Early Nineteenth Century", i Donald M. Baker & Patrick J. Harrigan (red.), *The Making of Frenchmen: Current Directions in the History of Education in France, 1679–1979* (Waterloo, Ont. 1980) s. 115–133.

FIGUR 1. Ljustorps skoldistriktets kostnader 1850.

Källa: Räkenskaper och protokoll 1850, Ljustorps ka, HLA.

Som illustreras av Figur 1, bestod skoldistriktets löpande kostnader till stor del av kostnader för lärarlön och skolhusets uppvärmning. Kostnaderna för lärarlöner låg i linje med de minimilöner som angavs i 1842 års folkskolestadga. Utöver ett penningbelopp på 53 riksdaler och 16 skilling banco, angavs att läraren minst skulle erhålla 8 tunnor spannmål i natura, nödigt bränsle, tjänlig bostad, sommarbete och vinterfoder för en ko.³⁴ Eftersom kofodret inte definierades närmare i skolstadgan varierade det kraftigt i kvalitet och omfattning. I Sättna erhöll läraren exempelvis 1,36 ton hö och 680 kilo kornhalm, medan läraren i Alnö enbart fick 765 kilo hö och 255 kilo odefinierad halm.³⁵ Om inte kofoder

34. SFS 1842:19 § 4.

35. Sockenstämmaprotokoll 14/3 1850, K1:1, Alnö kyrkoarkiv (ka), Landsarkivet i Härnösand (HLA); Kyrkostämmaprotokoll 15/6 1875, K1:5, Sättna ka, HLA. Riksdagens tillfälliga utskott hävdade 1877, vilket inte var okontroversiellt, att vinterfödan för en ko i allmänhet borde kunna sägas motsvara 850 kilo hö och 850 kilo halm. Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande nr 13 (1877) s. 2.

kunde uppbringas, skulle läraren enligt folkskolestadgan kompenseras med två tunnor spannmål.³⁶

Naturapersedlarnas andel av folkskolestadgans minimilön har jag uppskattat till omkring 68 procent. I Sundsvallsregionens lokala skolreglementen angav fyra av tolv skoldistrikt att lärarna avlönades med denna minimilön, med en spannmålsdel som huvudsakligen bestod av korn och råg. De övriga skoldistrikt tillämpade olika varianter. I Sättna minskades lärarens naturalön genom att kofodret ersattes med 50 kronor, medan naturalönen utökades med två tunnor spannmål i Attmar.³⁷ I Alnö valde församlingsborna 1856 en helt egen variant. Där stipulerades att torpare och andra jordlösa grupper skulle betala 25 procent av lärarlönen i penningar, medan bönderna skulle täcka resten av lönen med naturapersedlar.³⁸ I tio av tolv skoldistrikt ingick rätten att bruka ett boställe som en del av minst en lärarlön.³⁹

Efter lönekostnaderna, som alltså till stor del täcktes av naturaskatter vid undersökningsperiodens början, var skolveden skoldistriktens näst största löpande kostnad, vilket delvis bör förstås utifrån Sundsvallsregionens jämförelsevis nordliga läge. Utifrån uppgifter från räkenskaper och protokoll har jag uppskattat den genomsnittliga kostnaden för ved till omkring 25 procent av distriktens totala kostnader 1850–1854, vilket också var den andel som veden motsvarade i Ljustorp 1850. I genomsnitt uppskattas Sundsvallsregionen skolhus ha förbrukat 34 famnar ved per år 1848–1878.⁴⁰

Den ved som användes i skolhusen införskaffades på olika sätt under undersökningsperiodens första hälft. I Sundsvallsregionen var naturaskatter den vanligaste metoden, men att döma av minnesteckningar

36. SFS 1842:19 § 4. År 1860 utökades dessa två tunnor spannmål till 5 tunnor, se BiSOS P (1868) s. xiv. Det kan noteras att denna minimilön liknade den som angavs i den danska folkskolestadgan från 1814, som även den inkluderade bostad, bränsle, kofoder, spannmål och kontanter, se Erik Nørr, *Præst og administrator: Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841* (Köpenhamn 1981) s. 98.

37. Sättna skolreglemente 1848, G3b:5, Domkapitlet i Härnösand (DKH), HLA; Attmar skolreglemente 1842, G3b:5, DKH, HLA.

38. Sockenstämmoprotokoll 7/9 1856, K1:2, Alnö ka, HLA.

39. Johannes Westberg, "When Teachers were Farmers: Teachers' Allotted Farms and the Funding of Mass Schooling, 1838–1900", *Nordic Journal of Educational History* 2:1 (2015) s. 28–29.

40. Johannes Westberg, "Vedbrandens ekonomi: Skolveden och det norrländska skolväsendets expansion, ca 1840–1900", i David Sjögren & Johannes Westberg (red.), *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, undervisning och fostran i nationalstatens periferi* (Umeå 2015) s. 44.

verkar ved även ha samlats in som en slags elevavgift i andra delar av Sverige.⁴¹ Dessa vedskatter, som baserades på hushåll eller mantal, innebar att församlingsborna ålades att leverera veden till särskilda platser, som framför skolhuset, i skolsalen eller i skolans vedbod, vid vissa mer eller mindre specifikt angivna tidpunkter. Ibland angavs vilken slags ved som skulle levereras till skolhuset. Skolveden kunde beskrivas som huggen eller torr, men närmare specifikationer förekom också. Till exempel angavs att veden skulle vara torr tall- eller björkved, eller bestå av en del björk-, en del gran- och en del tallved.⁴²

Eldning, städning, gåvor, och de ambulatoriska skolorna

Vid sidan av uttaxeringen av spannmål, kofoder och ved, mobiliserade skoldistriktet resurser med hjälp av andra slags utbyten. Skolhusens eldning och städning är goda exempel på detta. Internationellt finns många exempel på att sådana vaktmästarsysslor inte avlönades, utan i stället sköttes utan betalning av lärare och elever i England, USA och Kanada.⁴³ Enligt en nationell undersökning från 1888, förefaller sådana arrangemang även ha varit vanliga i Sverige. Av 1 050 tillfrågade lärare, svarade 67 procent att den regelbundna städningen sköttes av skolbarnen.⁴⁴ Det verkar också ha varit vanligt att lärare och elever skötte städning och eldning i Sundsvallsregionen. I Hässjö angavs att eldning och städning av skolrummet skulle skötas av läraren i samarbete med elever, vilket var en formulering som återkom i Selånger, Sättna, Tuna och Tynderö. I Skön angavs att äldre elever skulle sköta städningen, medan kyrkvaktmästaren skötte skurningen. I Hässjö sköttes städningen av skolflickorna, och i Timrå av de äldre barnen i samarbete med kyrkvaktmästaren.⁴⁵

41. August Andersson, "Aug. Anderssons i Grangärde skolminnen", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning V: Skildringar av f.d. elever och lärare* (Stockholm 1942) s. 108.

42. Westberg (2015) s. 49–50.

43. Pamela Horn, *Education in Rural England, 1800–1914* (Dublin 1978) s. 156–57; Wayne E. Fuller, "The Teacher in the Country School", i Donald Warren (red.), *American Teachers: Histories of a Profession at Work* (New York 1989) s. 112. Fortfarande under 1920-talet var 40 procent av lärarna i British Columbia åtminstone delvis ansvariga för att sköta sådant som städning, eldning och upphuggning av skolveden, se Gidney & Millar (2012) s. 273.

44. Sven Ekwall, *ABC-bok, katekes och kulram – kamin och kvast: Skolans lokalvård och småskollärayrkets feminisering i ett historiskt perspektiv* (Uppsala 1997) s. 42.

45. Skolreglementen från Skön 1850, Tynderö 1850, Hässjö 1847, Ljustorp 1848, Selånger 1852, Timrå 1848, Tuna 1846, G3b:5, DKH, HLA; Skolstyrelseprotokoll 23/9 1888, K3a:1, Hässjö ka, HLA.

Hur ska då dessa vaktmästartjänster, utförda av lärare och elever, förstås? Utifrån distinktionen mellan en penning- och naturaekonomi kan denna organisation av vaktmästartjänsterna förstås som ett sätt för skoldistriktet att undvika penningkostnader. Eldning och städning sköttes i stället i utbyte mot skolgång eller som en del av lärartjänsterna (eller i utbyte mot en lärartjänst). Barnens eldning och städning kan följaktligen med Karl Polanyis begreppsapparat beskrivas som ett exempel på ett reciprokt utbyte. I stället för att köpa tjänsterna, vilket innebar utmaningar för resursfattiga skolor i England, hanterades de genom mellanmänskliga ömsesidiga relationer av tjänster och gentjänster.⁴⁶

Ett gott exempel på hur skoldistriktet mobiliserade resurser inom ramen för reciproka utbyten och en naturaekonomi, men utanför skatteväsendet, är de gåvor som lärare erhöll. Dessa gåvor omfattas inte av min kvantitativa analys ovan, eftersom de inte lämnade några spår i skoldistriktets arkiv i Sundsvallsregionen, men verkar trots detta ha varit tämligen vanligt förekommande, både i Sverige och annorstädes. Som exempel på de senare hör den torv som irländska lärare kunde belönas med under 1820-talet, och de matvaror, exempelvis mjölk, smör, ägg, spannmål, fläsk, som franska lärare kunde erhålla vid 1800-talet mitt.⁴⁷

Någon statistik över hur vanligt det var att svenska lärare erhöll gåvor finns mig veterligen inte, men det finns material som säger något om lärargåvornas spridning. Dessa gåvor var tillräckligt vanliga för att kunna kritiseras i *Svensk Läraretidning* under 1880-talet, och att döma av tryckta lärarminnen förefaller det ha varit ganska vanligt att lärare till exempel kunde få ägg, smör, mjölk, sprit eller kött av församlingsbor.⁴⁸

46. Polanyi (1957) s. 250–256. Angående städning i engelska skolor, se Marion Johnson, *Derbyshire Village Schools in the Nineteenth Century* (Newton Abbot 1970) s. 140, 147.

47. Day (1983) s. 39; P. J. Dowling, *The Hedge Schools of Ireland* (Cork 1968) s. 83.

48. Se t.ex. "Bör läraren mottaga gåfvor af skolbarnen eller dessas föräldrar?", *Svensk Läraretidning* 2:31 (1883) s. 271–272; "Om gåfvor till skollärare", *Svensk Läraretidning* 4:50 (1885) s. 451–452; K. O. Nilsson, "Ur N. o. S. Tjusts lärareföreningars historia 1864–1914", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning* (Lund 1933) s. 64; Axel Larsson, "Kumla socken, Västmanland: 1840–1880-talen", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning III: Skildringar av f.d. elever och lärare* (Lund 1937) s. 18; Anton Sandbröm, "Värmländska interiörer 1845–1875", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning III: Skildringar av f.d. elever och lärare* (Lund 1937) s. 32; J. G. Vallén, "Elementärundervisning i Marbäck 1867–1925", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning III: Skildringar av f.d. elever och lärare* (Lund 1937) s. 120; Agnes Ekström, "Ulrika 1908–1909", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning IV: Skildringar av f.d. elever, lärare och andra* (Lund 1938) s. 87; J. R. Rydberg, "Eskilstuna och Vikingstad", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning IV: Skild-*

Sannolikt var traditionen starkast vid undersökningsperiodens början. I Lunds stift lär till exempel så kallad jul- och påskmat ha förekommit fram till åtminstone 1850-talet.⁴⁹ Lärargåvor förekom dock, åtminstone i vissa regioner, fortfarande under tidigt 1900-tal.⁵⁰

Ett annat exempel på hur skolväsendet mobiliserade resurser i natura är organisationen och finansieringen av ambulatoriska skolor, vilka var tämligen vanliga i Sverige under 1800-talets andra hälft. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 var 27 procent av de svenska folk- och småskolorna ambulatoriska.⁵¹ Kring 1800-talets mitt var det sannolikt inte ovanligt att församlingsbor själva ansvarade för dessa skolors drift. Tryckta lärarminnen berättar om hur ambulatoriska lärare försågs med mat och husrum av församlingsbor, och hur sådana ofta tämligen informella arrangemang gavs ytterligare stadga genom så kallade skol- eller matstickor som markerade vem som skulle förse läraren med mat (se Bild 1).⁵²

BILD 1. Matsticka som skickades runt bland de hushåll som hade att förse läraren med måltider.

Källa: Severin Solders & Janne Romson, *Folkundervisning i Älvdalen och Mora* (Stockholm 1954) s. 18.

ringar av f.d. elever, lärare och andra (Lund 1938) s. 60; Sven Ekwall, "Skol-Klas', småbrukare och småskollärare", i Sven Ekwall (red.), *Minnen och dokument II: Gamla småskolor och deras lärare* (Uppsala 1991) s. 29.

49. Klose (2011) s. 69–70, 118, 120; Jöns Johansson, "Huru kunde en folkskolelärare leva på 8 tunnor spannmål och 53 rdr 16 sk. b:co kontant? En fråga besvarad (1889)", i Severin Schlüter (red.), *Ur Malmöhus läns folkundervisningshistoria: Acta och skildringar* (Lund 1925) s. 22.

50. A. N. Hammar, "Lunds stift 1905–1910: Luggunde kontrakt och Blekinge län", i (red.), *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1905–1910 avgivna av tillförordnade folkskoleinspektörer: Del II*. (Stockholm 1912) s. 106.

51. BiSOS P (1900) tab. 2.

52. Se t.ex. Gustaf Setterlind, "Botilsäter 1874–1882", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning: Skildringar av f.d. elever och lärare* (Lund 1932) s. 136; Lars Malmberg, "Minnen från Älvdalen, Uppsala och Avesta", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning VI: Skildringar av Levi Johansson, BL. Andersson, L. Malmberg m.fl.* (Stockholm 1944) s. 58.

I Sundsvallsregionen fanns liknande arrangemang. I Njurunda skulle bybor söder om sjön Öjen förse läraren med skjuts och husrum utan kompensation. I Ljustorp hade byborna i Bredsjö att förse läraren med skjuts, husrum och mat när läraren höll skola i byn.⁵³ Dessa förväntningar kunde även vara mindre omfattande. I Tynderö nämnde skolrådet endast den ”hävdvunna skyldigheten” att förse den ambulatoriska läraren med skjuts.⁵⁴

Vid sidan av att vara exempel på hur det framväxande skolväsendet var beroende av natura, utgör såväl lärargåvorna som finansieringen av vaktmästararbetet och de ambulera skolorna goda exempel på den sociala karaktär som utmärkte de tidiga folkskolornas ekonomi, där mobiliseringen av skolväsendets resurser var tätt sammanflätat med de relationer som församlingsbor hade med varandra och med läraren. Denna sociala eller personliga karaktär kunde upplevas som något positivt. Ambulerande lärare kunde till exempel uppfatta den kost och det husrum som de fick av bybor som ett uttryck för omtanke, men det förekom också att lärare betraktade denna sociala närhet som påtvingad och lite obehaglig.⁵⁵ Oavsett hur sådana utbyten upplevdes, är dock sådana upplevelser ett uttryck för de sociala kvaliteter som skoldistriktens ekonomi besatt.

Naturaekonomins för- och nackdelar

Skoldistriktens betydande naturaekonomi kan, i likhet med dess betydelse för väghållningen och indelningsverket, relateras till de konkreta problem som användandet av naturapersedlar kunde lösa. Naturavghållningen i Sverige har exempelvis beskrivits som ett sätt att hantera lokala resurser som fanns nära vägarna men var svåra att centralisera, och indelningsverket har betraktats som en lösning på den statliga förvaltningens utmaningar i ett stort och glesbefolkat rike.⁵⁶

53. Skolrådsprotokoll 3/9 1848, K4a:2, Ljustorp ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 27/8 1848, K1:3, Njurunda ka, HLA.

54. Skolrådsprotokoll 8/6 1884, K4a:1, Tynderö ka, HLA.

55. Se t.ex. Hulda Forsberg, ”Minnen från Vilhelmina skolvärld och Lycksele seminarium”, i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning VIII* (Stockholm 1946) s. 175; Asta Nordgren, ”En gammal skolfröken berättar: Småplock ur min fars anteckningar från 1800-talet och ur mitt eget minne”, i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning X* (Stockholm 1953) s. 54; Skolrådsprotokoll 9/2 1878, K1:7, Attmar ka, HLA.

56. Naturavghållningen diskuteras i Högberg (2015) s. 26–32. Angående indelningsverket, se Thisner (2014) s. 91, 206.

På ett liknande sätt kan skoldistriktens beroende av naturatransaktioner efter 1842 års folkskolestadga förklaras av de fördelar som en ekonomi baserad på spannmål, kofoder och ved innebar för såväl skolstyrelser och sockenstämmor som för lärare och församlingsbor. Genom att uttaxera spannmål, kofoder och ved, behövde sockenstämmorna inte besluta om höjda penningsskatter, och församlingsborna slapp betala dem. Denna fördel var skoldistriktet väl medvetna om. I Indal noterade till exempel skolrådet att kostnaderna för reparationer av skolhuset inte skulle bli allt för höga eftersom distriktets invånare skulle utföra arbetet. I andra skoldistrikt uttaxerades ved i natura för att undvika vad som beskrevs som "oskäligt höga kontanta utgifter" eller för att undvika att skolkassan skulle minskas.⁵⁷

Naturaekonomin gjorde det också möjligt att anpassa det framväxande skolväsendets finansiering till lokala sociala och ekonomiska förhållanden.⁵⁸ På en övergripande nivå kan skoldistriktens naturaskatter i korn, råg och ved beskrivas som en anpassning till Sundsvallsregionen småskaliga jordbruk, vars främsta spannmålsprodukter var korn och råg, i en skogsrik region och ett jämförelsevis svalt klimat.⁵⁹ I andra områden var andra varor bättre anpassade till den lokala ekonomin och det lokala klimatet. I Skåne kunde till exempel församlingsbor beskattas i torv före 1842 års folkskolestadga, och i norra Schweiz kunde leveranser av vin täcka så mycket som 24 procent av en lärarlön under 1820-talet.⁶⁰ Ett sådant vinbaserat skolfinansieringssystem hade inte varit möjligt i det klimat och de näringsförhållanden som kännetecknade Sundsvallsregionen.

Sundsvallsregionens skoldistrikt erbjuder också exempel på en mer långtgående anpassning till lokala förhållanden. Skoldistriktet ändrade på sammansättningen av lärarlönen. När rågpriserna ökade kunde ett distrikt exempelvis besluta att leverera lärarlönen endast i korn. Lärarens kofoder kunde också ersättas av spannmål eller mjölk, och ett boställe för läraren och dennes ko kunde bytas ut mot 765 kilo hö, 255 kilo kornhalm, sommarbete för en ko, en liten potatisåker och 15 famnar

57. Skolrådsprotokoll 17/3 1867, K4a:1, Indal ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 11/1 1857, K1:5, Ljustorp ka, HLA; Skolrådsprotokoll 22/10 1892, K2:2, Sättna ka, HLA.

58. Jfr hur naturatransaktioner inom det svenska vägväsendets och den svenska militären erbjöd en likartad flexibilitet, se Thisner (2014); Högberg (2015).

59. För jordbruksstatistik, se BiSOS N (1885), Västernorrland.

60. Klose (2011) s. 75; Aubry (2015) s. 87.

ved.⁶¹ Det förekom också att skoldistriktet anpassade sig till individers eller grupperns olika intressen. I Ljustorp ville till exempel en bonde inte leverera ved till skolhuset, och han fick i stället låta läraren baka bröd och torka spannmål på sin gård.⁶² I Alnö beviljades torparnas begäran om att inte behöva bidra till lärarens penninglön. I stället fick torparna i uppgift att skura skolrummet, trappan till skolrummet och resten av sockenstugan tre gånger per år.⁶³ Naturatransaktionerna var i detta avseende, vilket Jonas Lindström och Jan Mispelaere betonat angående naturalöner, flexibla och anpassningsbara.⁶⁴

Naturaekonomin gynnade dock inte bara skoldistriktet, utan kunde även ge lärarna ekonomiska fördelar. Som studier i ämnet visat kan naturalöner skydda löntagare från inflation, vilket varit gynnsamt i tider av ökade priser.⁶⁵ Detta noterades av lärare i Tyskland och Schweiz, och så även i Sundsvallsregionen där lärare kunde föredra 1,5 ton hö och halm framför en penninglön, och där fåhus och källare beskrevs som viktiga delar av lärarlönen.⁶⁶ Värdet av den ko, som lärarens kofoder var avsedd att föda, får heller inte underskattas. För engelska förhållanden har Jane Humphries visat betydelsen av kor för landsbygdens fattiga befolkning. I Sverige hävdade exempelvis riksdagsledamoten Johan Lundin att lärarens ko hade ett värde som var större än kofodrets värde i penningar, och läraren Jöns Johansson menade att djurhållning var nödvändigt för lärarens överlevnad.⁶⁷

På nationell nivå fanns också en rättvisaspekt att ta hänsyn till, vilket diskuterades i relation till kofodret. Lärarnas kofoder var en omdebatterad fråga – tillräckligt för att ges ett eget namn; kofodersfrågan – som var

61. Sockenstämmoprotokoll 23/7 1843, K1:3, Skön ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 30/12 1849, K1:1, Alnö ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 3/3 1849, K1:1, Tynderö ka, HLA. Se även Sockenstämmoprotokoll 5/4 1858, K1:4, Selångers ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 5/4 1858, K1:4, Selångers ka, HLA.

62. Sockenstämmoprotokoll 11/2 1849, K1:5, Ljustorp ka, HLA.

63. Sockenstämmoprotokoll 10/11 1850, K1:1, Alnö ka, HLA.

64. Lindström & Mispelaere (2015) s. 435–440.

65. Scholliers & Schwarz (2003) s. 14.

66. Se t.ex. Skolrådsprotokoll 22/2 1878, K4a:1, Alnö ka. Se även Aubry (2015) s. 84, 87; Mary Jo Maynes, "The Virtues of Archaism: The Political Economy of Schooling in Europe, 1750–1850", *Comparative Studies in Society and History* 21:4 (1979) s. 622; Westberg (2015) s. 32–33.

67. Jane Humphries, "Enclosures, Common Rights, and Women: The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries", *The Journal of Economic History* 50:1 (1990) s. 24–27; Protokoll för första kammaren, nr 22 (1891) s. 11; Johansson (1925) s. 18–19.

föremål för motioner vid 14 riksdagar under 1800-talets tre sista decennier.⁶⁸ Ett skäl till detta var oenigheten kring den summa som kofodret skulle ersättas med. Priserna på hö och halm varierade nämligen kraftigt mellan Sveriges landsändar på grund av bristande integration av marknaden för dessa varor.⁶⁹ Riksdagsledamoten Carl Linder hävdade vid 1877 års riksdag att det visserligen kunde verka rättvist om kofodret ersattes med 100 kronor för alla lärare, men att så inte var fallet. Ett sådant beslut skulle drabba lärare i de områden där priset på hö var högt, och gynna de som bodde i områden där priset var lågt. Eftersom priset för ett kofoder varierade mellan landsändar från 80 kronor till 138 kronor, fanns det inte något belopp som skulle vara rättvist för alla.⁷⁰ I detta instämde också ett av riksdagens utskott 1885. Statsutskottet hävdade att prisskillnaderna i Sverige inte tillät att kofodret ersattes med ett penningbelopp.⁷¹ På nationell nivå hade alltså naturalönen ytterligare en funktion: den gjorde det möjligt att skapa en rättvis minimilön i länder som Sverige där prisskillnaderna under 1800-talet kunde vara avsevärda.⁷²

Trots de möjligheter som naturatransaktioner erbjöd skolväsendet, minskades deras betydelse under undersökningsperiodens andra hälft. Denna utveckling var del av mer generella förändringar som kan beskrivas i termer av kommersialisering och marknadsekonomins expansion, vilket inkluderade samverkande förändringar inom produktion, handel, konsumtion och skatteväsende. Samtidigt var skolväsendets monetarisering också en lösning på specifika problem som identifierades både på nationell och lokal nivå. Trots att denna utveckling kan betraktas som självklar i eftervärldens ögon, var den därmed också resultatet av många debatter och ibland svåra beslut.

I riksdagsdebatten kritiserades lärarnas naturalöner med hänvisning till den allmänna samhällsutvecklingen för att vara otidsenliga. År 1877

68. Anna Sörensen, *Svenska folkskolans historia: Del 3. Det svenska folkundervisningsväsendet 1860–1900* (Stockholm 1942) s. 295. Begreppet kofodersfrågan användes exempelvis i artikeln "För dagen: Kofodersfrågan inför riksdagen", *Svensk Läraretidning* 10:19 (1891) s. 201–202.

69. För dessa variationer, se Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732–1914. Volume 2: Description, Analysis* (Lund 1972) s. 222.

70. Protokoll för andra kammaren, nr 22 (1877) s. 49–50.

71. Stats-Utskottets utlåtande, nr 14 (1885) s. 31.

72. När naturadeln av lärarlönerna minskat under 1900-talet, hanterades dessa prisskillnader i stället genom den så kallade dyrortsgrupperingen, som dock kritiserades för att missgynna lärare på landsbygden, se Viktor Fredriksson, Lars Hofstedt & Sigurd Paradis, *Svenska folkskolans historia, femte delen: Det svenska folkundervisningsväsendet 1920–1942* (Stockholm 1950) s. 326–327.

uppmärksammade exempelvis riksdagsledamoten Johan Jönsson att naturalöner hade varit en bra lösning vid tiden för 1842 års folkskolestadga, eftersom "spannmål, kofoder, jordland o.s.v" försåg lärarna med ett "ordentligt uppehälle". Jönsson menade dock att tiderna förändrats, och att statens och kyrkans ämbetsmän numera avlönades i penningar med få undantag. Varför skulle då lärare få sin lön i natura?⁷³ Samma argumentation återkom vid fler tillfällen, och formulerades kanske tydligast av riksdagsledamoten Johan Andersson 1899. Andersson menade att såväl överstar och landshövdingar, som regementsskrivare, fångvaktmästare, skogsvaktare och lantmästare, tidigare erhöll en del av sin lön i natura. Men det hade förändrats. Med undantag av prästerskapet, så var det få yrkesgrupper som erhöll sin lön i natura. Därför var tiden inne, menade Andersson, för en mer tidsenlig avlöning av "folkskolelärarecorpsen".⁷⁴

Vid sidan av de förändrade tiderna, anfördes andra skäl till att naturalönerna skulle avskaffas i riksdagsdebatten. Kofodret, menade man, var problematiskt mot bakgrund av laga skifte. Med laga skifte försvann de flesta allmänningarna, och eftersom skiftesreformen inte avsatte någon särskild mark för lärarnas kor, menade riksdagsledamoten Johan Jönsson att möjligheterna för läraren att hålla en ko minskade.⁷⁵ I riksdagsdebatten uppmärksammades också alla de konflikter mellan lärare och skoldistrikt som kofodret gav upphov till, vilka ansågs skada skolväsendets utveckling.⁷⁶

Debatten ägnades dessutom åt problemet med naturalönens kvalitet. Detta kunde handla om kofodret. Vissa lärare avlönades i energirikt hö, medan andra fick olika blandningar av ljung, mossa eller halm.⁷⁷ Kvaliteten och omfattningen av den mjölk, som kofodret resulterade i, ifrågasattes också. En av ledamöterna i första kammaren hävdade att en penninglön alltid erbjöd läraren möjlighet att köpa mjöl av god kvalitet. Så var dock inte fallet om han försågs med kofoder och "en stackars ko". Då skulle läraren bara ha gott om mjölk när kon kalvat, men endast lite mjölk när kon är på väg att sina, och ingen mjölk när kon väl sinat.⁷⁸

73. Motioner i andra kammaren, nr 46 (1877). Citatet är från sidan 22.

74. Motioner i andra kammaren nr 19 (1899) s. 14–16. Se även Motioner i andra kammaren, nr 33 (1884) s. 7; Protokoll för första kammaren, nr 29 (1891) s. 7–8.

75. Motioner i andra kammaren, nr 46 (1877) s. 22–23.

76. Motioner i andra kammaren, nr 92 (1891) s. 22. Se också Motioner i andra kammaren, nr 149 (1891) s. 9; Protokoll för andra kammaren, nr 43 (1891) s. 6.

77. Motioner i andra kammaren, nr 46 (1877) s. 22–23.

78. Protokoll för andra kammaren, nr 29 (1891) s. 6.

I Sundsvallsregionen fördes en liknande diskussion. Kvalitetsproblemen återkom även här. Leveranser av fuktig ved, ruttna timmerstockar, dålig spannmål och ljus av varierande kvalitet betraktades som ett problem för skoldistriktet.⁷⁹ Vidare var det ibland svårt för skoldistriktet att anskaffa tillräckligt med naturapersedlar. Just kofodret verkar ha varit en utmaning. Redan 1861 kritiserades höskatten av församlingsbor i Skön som menade att insamlandet av hö var "kännbart och besvärligt, stundom äfven obehagligt".⁸⁰ I Attmar beklagade läraren Martin Nilsson 1878 att många av skoldistriktets invånare inte försett honom med det kofoder som han hade rätt till.⁸¹ Insamlingen av ved skapade också bekymmer för skoldistriktet. Det noterades att vedskatten "förorsakat mycket trassel" och ett sådant tillvägagångssätt ansågs även vara "opraktiskt och delvis vila på orättvis grund", det senare eftersom vedskatten i regel enbart drabbade jordägare. I flera distrikt ledde svårigheten i att samla ihop tillräckligt med ved till att vedskatterna övergavs.⁸²

På lokal nivå uppmärksammades även vad som uppfattades som en konflikt mellan naturaskatterna och det nya kommunala skattesystemet baserat på fyrkar, vilka beräknades på inkomst, förmögenhet och egendom.⁸³ I Attmar menade skolrådet att införandet av detta skattesystem gjorde kofodersbeskattningen, som beräknats på andra grunder, olaglig, och att en kofodersskatt baserat på fyrkar skulle skapa såväl orättvisa som många problem.⁸⁴

En expanderande penningekonomi

De problem som uppmärksammats ovan bidrog sannolikt till naturaekonomins minskade betydelse för det svenska skolväsendet under 1800-talets andra hälft. Lärarlönernas monetarisering kan följas på nationell nivå. Delvis bestod denna utveckling av en ökning av folkskolläraernas

79. Skolrådsprotokoll 23/3 1891, K4a:2, Indal ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 6/1 1878, K2:1, Indal ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 27/10 1861, K1:4, Timrå ka, HLA.

80. Sockenstämmoprotokoll, 29/12 1861, K1:4, Skön ka, HLA.

81. Kyrkostämmoprotokoll 15/9 1878, K1:7, Attmar ka, HLA. Se även Sockenstämmoprotokoll 24/2 1861, K1:4, Timrå ka, HLA.

82. Citaten är från Kyrkostämmoprotokoll 21/10 1877, K1:5, Ljustorp ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 25/3 1900, K2:1, Attmar ka, HLA. Avskaffandet av vedskatter analyseras närmare i Westberg (2015) s. 51–55.

83. Göran Nilsson, "Folkval och fyrkval 1863–1909: Två rösträttssystem i teori och praktik", *Scandia* 30:1 (1964) s. 89.

84. Skolrådsprotokoll 25/1 och 5/2 1899, K2:1, Attmar ka, HLA.

kontanta minimilöner till 400 kronor 1864, 500 kronor 1874 och 600 kronor 1882 för lärare med fem års oförvitlig tjänst. Delvis bestod lärarlönernas förändring av naturaersättningens avskaffande. Det var dock först 1891 som spannmål inte längre nämndes i bestämmelserna för lärarlönerna, och först år 1900 som lärarnas kofoder avskaffades formellt.⁸⁵

Naturallönnernas minskade betydelse kan också studeras på lokal nivå i Sundsvallsregionen. Att döma av tillgängligt källmaterial förefaller spannmållsönnerna ha ersatts med pengabelopp i Selånger och Alnö 1868, och därefter i Sättna 1872, i Njurunda 1876 och i Indal 1886.⁸⁶ Kofoder exkluderades från lärarlöner i Hässjö 1879, i Skön 1884, i Ljustorp 1886, i Timrå 1892 och i Attmar 1896.⁸⁷ Det förekom också att distrikt kombinerade penning- och naturasystem. När Sättna skoldistrikt avskaffade höskatter 1875, använde distriktet i stället penningskatter för att köpa 1,36 ton hö och 680 kilo halm som läraren avlönades med. Under 1890-talets andra hälft förekom ett liknande system i Tynderö. Tynderö skoldistrikt införskaffade den mängd hö som kunde köpas för 100 kronor på entreprenadauktion, och avlönade därefter läraren med detta.⁸⁸

Även andra delar av skoldistriktens verksamhet monetariserades. Finansieringen av vaktmästartjänster genomgick en liknande utveckling. I Tynderö började lärare att avlönas för städning och uppvärmning av klassrummen från och med 1880, och i Hässjö avlönades läraren 1885 för att hugga den ved som levererats till skolan.⁸⁹ Kostnaderna för ambulatoriska skolor började också täckas med pengar. I Ljustorp betalade skoldistriktet för den ambulatoriska skolans lokaler och underhåll redan 1861, vilket därefter skedde i Indal 1864, och i Timrå 1874. År 1875 behövde föräldrarna i Njurunda inte längre hålla en ambulatorisk lärare med mat och husrum utan ersättning, och 1882 beslutade kyrkostämman i

85. BiSOS P (1882) s. 32; BiSOS (1892) s. 13; Sörensen (1942) s. 296.

86. Skolrådsprotokoll 13/10 1872, K2:2, Sättna ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 31/10 1886, K2:1, Indal ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 29/3 1868, K1:4, Selånger ka, HLA; Skolrådsprotokoll 24/10 1876, K4a:1, Njurunda ka, HLA; Skolrådsprotokoll 8/10 1868, K4a:1, Alnö ka, HLA.

87. Skolrådsprotokoll 6/10 1878, K4a:1, Alnö ka, HLA; Skolrådsprotokoll 28/12 1879, K3a:1, Hässjö ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 15/6 1884, K2:2, Skön ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 29/8 1886, K2a:2, Ljustorp ka, HLA; Skolrådsprotokoll 6/3 1892, K3a:1, Timrå ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 10/5 1896, 25/5 1896, K2:1, Attmar ka, HLA.

88. Skolrådsprotokoll 1/1 1900, K4a:1, Tynderö ka, HLA.

89. Skolrådsprotokoll 21/1 1880, K4a:1, Tynderö ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 1/5 1885, K1:4, Hässjö ka, HLA.

Attmar att lärarens mat och boende skulle betalas av skoldistriktet.⁹⁰

Mobiliseringen av den nödvändiga skolveden genomgick samma utveckling. Vedskatter avskaffades i Indal 1875, i Tuna 1882, i Timrå 1884 och i Attmar 1885.⁹¹ I stället för att uttaxeras, började distriktet köpa ved direkt från säljare eller genom entreprenadauktioner. Från att ha varit i stort sett frånvarande från distriktens kassaböcker, började kostnader för ved att registreras från och med 1870-talet. De elva kronor som Sundsvallsregionens skoldistrikt i genomsnitt spenderade på ved per år under perioden 1870–1874 ökade till 145 kronor 1880–1884, och till 185 kronor 1890–1894.⁹²

Samtidigt som naturtransaktionerna alltså minskade i betydelse, ökade skoldistriktens penningkostnader i Sundsvallsregionen. Enligt distriktens skolkassor ökade dessa mer än tio gånger från ett genomsnitt på 316 kronor per år 1850–1854, till 4 403 kronor 1890–1894. Eftersom det finns skolkassor bevarade från endast sju av tolv skoldistrikt under 1890-talet, vilka inte inkluderar välbefolkade skoldistrikt som Hässjö, Njurunda och Skön, så är denna ökning sannolikt en kraftig underskattning.

Som ett resultat av denna dubbla utveckling – avskaffande av naturtransaktioner och en ökning av penningtransaktionerna – blev skoldistriktens ekonomi allt mer monetariserad. Som jag nämnde tidigare, så möter den som vill analysera skoldistriktens ekonomi vissa utmaningar. Baserat på skolkassor och uppgifter i protokoll är det ändå möjligt att dra slutsatsen att naturtransaktionernas betydelse för skoldistriktens ekonomi minskade. Från att i genomsnitt 61 procent av Sundsvallsregionens skoldistrikts ekonomi sköttes i natura 1850–1854, så hanterades uppskattningsvis endast tio procent av denna ekonomi i natura 1890–1894, med en variation från två till 17 procent. I stället för att vara till stor del beroende av spannmål, ved och hö, blev nu skoldistriktet huvudsakligen beroende av pengar.

Denna utveckling är också möjlig att skönja i nationell statistik. Från

90. Kyrkostämmoprotokoll 30/10 1882, K1:7, Attmar ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 1/10 1861, K1:5, Ljustorp ka, HLA; Skolrådsprotokoll 4/10 1864, K4a:1, Indal ka, HLA; Skolrådsprotokoll 25/4 1875, K4a:1, Njurunda ka, HLA; Sockenstämmoprotokoll 25/5 1874, K1:4, Timrå ka, HLA.

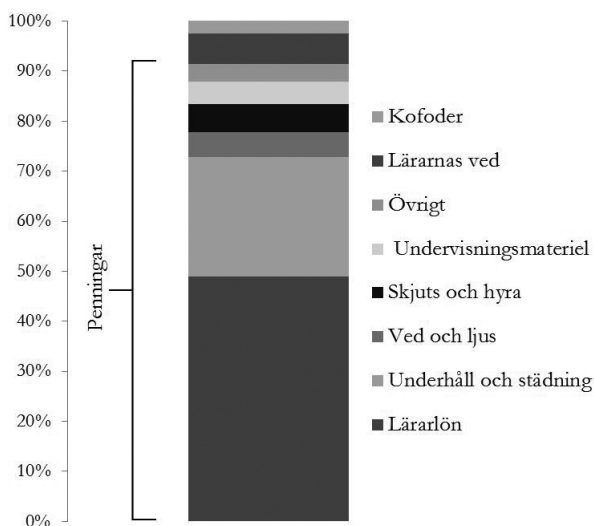
91. Kyrkostämmoprotokoll 11/4 1875, K2:1, Indal ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 25/10 1884, K1:7, Attmar ka, HLA; Skolrådsprotokoll 1/10 1882, K2:2, Tuna ka, HLA; Kyrkostämmoprotokoll 14/12 1884, K1:4, Timrå ka, HLA.

92. Skoldistriktets hantering av ved analyseras närmare i Westberg (2015) s. 47–55.

1893, när denna statistik tillåter analyser av relationen mellan lärares natura- och penninglöner, står det klart att naturadeln av dessa löner endast var mellan tio och elva procent under perioden 1893–1900. Det bör dock noteras att skillnaderna mellan områden kunde vara stora. År 1900 var 14 procent av landsbygdens lärarlöner i natura, medan endast två procent av lärarlönerna var det i städernas skoldistrikt.⁹³

FIGUR 2. Selångers skoldistrikts kostnader 1890.

Källa: Räkenskaper och protokoll 1890, Selångers ka, HLA.

Ett gott exempel på hur en sådan monetariserad ekonomi kunde se ut ger Selångers skoldistrikt, som 1890 befolkningsmässigt var ett av de mindre distrikten i Sundsvallsregionen. Under undersökningsperioden förändrades distriktets ekonomi kraftigt. År 1850 stod naturtransaktionerna för 66 procent av distriktets kostnader. Spannmål, ved, eldning och städning hanterades utanför penningekonomin. Distriktet lade i stället sina pengar på lärarlöner, samt mindre kostnader för lokalernas underhåll,

93. BiSOS P (1893–1900).

undervisningsmateriel, och övriga kostnader. I Selånger inkluderade den sistnämnda posten bland annat kostnader för en tidningsannons angående en ledig tjänst och arvode till kassaförvaltaren.⁹⁴

Under 1890-talet såg skoldistriktets ekonomi mycket annorlunda ut. Fortfarande hanterades en mindre del (nio procent) av skoldistriktets ekonomi genom naturatransaktioner. Lärarna avlönades fortfarande med ved, och en av lärarna fick också kofoder levererat i natura. Skoldistriktets ekonomi sköttes dock i huvudsak inom ramen för en penningekonomi. Lärarlöner, lokalernas underhåll och städning, ved och ljus, lärarnas skjuts och lokalhyror för de ambulatoriska skolorna samt undervisningsmaterialet betalade skoldistriktet för. I likhet med de andra skoldistriktens ekonomi i Sundsvallstrakten, hade alltså Selångers skoldistriktets ekonomi inte bara förändrats kvantitativt, utan även kvalitativt.

På samma sätt som i många andra länder, finansierades denna expanderande ekonomi framför allt på lokal nivå. I Sundsvallsregionen stod de lokala skatterna för 58 procent av intäkterna 1890–1894, enligt tillgängliga skolkassor.⁹⁵ En internationell utblick visar att skoldistrikt uppvisat en stor uppfinningsrikedom i det avseendet. I USA var fastighetsskatter av stor betydelse under 1800-talet – de motiverades bland annat av att de, eftersom de avsåg objekt som inte kunde flyttas, garanterade skoldistriktet ett visst mått av autonomi – men skolor finansierades även av en mängd andra skatter och avgifter. Bara i Alabama förekom skatter och avgifter som avsåg hundägande, gödsselförsäljning, dansundervisning och teaterföreställningar.⁹⁶

I Sverige gav 1842 års folkskolestadga endast förslag på hur lokala skoldistrikt kunde finansiera sina skolor, bland annat genom en per capita skatt, skolavgifter och en skatt som skoldistriktet självt fick utforma. Det svenska skolväsendets penningkostnader finansierades därför på en rad olika sätt. Utöver de vanligaste penningskatterna som riktades mot individer, hushåll, mantal eller fyrk, förekom även andra skatter. Dessa

94. Skolräkenskaper 1849–1877, L2a:1, Selånger ka, HLA.

95. Se källor till Figur 2. Angående svensk och internationell skolfinansiering mellan lokal och centralstatlig nivå, se t.ex. Lindert (2004) s. 116–117; Johannes Westberg, "Stimulus or Impediment? The Impact of Matching Grants on the Funding of Elementary Schools in Sweden during the Nineteenth Century", *History of Education* 41:1 (2013) s. 1–22.

96. Edith M. Ziegler, *Schools in the Landscape: Localism, Cultural Tradition, and the Development of Alabama's Public Education System, 1865–1915* (Tuscaloosa, AL 2010) s. 88–90.

inkluderade hundskatten, som hade införts 1861 och antingen kunde riktas mot ägandet av alla hundar eller en viss hundras, och den brännvinsskatt som riktades mot försäljningen av brännvin. I södra Sverige förekom också att skolor finansierades med hjälp av helgonskylden, som var en skatt med medeltida ursprung.⁹⁷

Skolavgifter – som sannolikt aldrig spelat en särskilt stor roll för de svenska folkskolorna och som 1876 begränsats till 50 öre per barn och år, och formellt avskaffades 1883 – var aldrig av någon noterbar betydelse under undersökningsperioden i Sundsvallsregionen.⁹⁸ I stället täckte skoldistriktet sina penningkostnader framför allt genom per capita skatter och skatter som baserades på matlag (hushåll), mantal och fyrkar. Medel från brännvinsskatter och hundskatter användes också, men framför allt vid tillfällena när extra medel behövde tillskjutas. Till exempel användes brännvinsskatten för att köpa ved i Tuna skoldistrikt 1859, och hundskatten finansierade målningen av ett skolhus i Sättna 1886.⁹⁹

Trots att skolkassorna framför allt tillåter analyser av förhållandet mellan lokala intäkter och statliga bidrag, så är det utifrån tillgängligt material rimligt att anta att fyrkar blev den viktigaste basen för skoldistriktets lokala skatter efter 1862 och 1876 års förordningar. År 1862 stadgades att kommunala skatter, när andra förordningar inte gällde, beräknades efter fyrk, och 1876 angavs att skolväsendets kostnader antingen skulle täckas med hjälp av skatt på fyrk, en per capita skatt (max 50 öre per beskattningsbar invånare) eller en skolavgift (max 50 öre per barn och år).¹⁰⁰ Under sådana förutsättningar var det inte oväntat att beskattningen per fyrk, som saknade maxtak, i regel var den viktigaste inkomstkällan när förhållandet mellan intäkter från fyrkbeskattning och annan beskattning angavs i bevarat källmaterial.¹⁰¹

Vid sidan av de lokala skatterna, var statsbidragen den avgörande

97. Angående dessa skatter, se "Hundskatten", *Svensk Läraretidning* 10:2 (1891) s. 14; Per Frånberg, "Den svenska supen", i Kettil Bruun, Jill Björ & Per Frånberg (red.), *Den svenska supen: En historia om brännvin, Bratt och byråkrati* (Stockholm 1985) s. 22–23; Johan Wallner, *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842–1861* (Lund 1938) s. 157–161.

98. BiSOS P (1883) s. 15–17. Angående elevavgifter som inkomstkälla för svenska folkskolor, se även Madeleine Michaëlsson, *Privata bidrag till folkskolan: Järnbruken och det svenska folkskoleväsendet 1850–1930* (Uppsala 2016) s. 77–80.

99. Sockenstämmoprotokoll 16/1 1859, K2:1, Tuna ka, HLA; Skolrådsprotokoll 19/12 1886, K2:2, Sättna ka, HLA.

100. SFS 1862:15 § 35; SFS 1876:47 § 4.

101. Se t.ex. Skolrådsprotokoll 28/10 1878, K4a:1, Alnö ka, HLA; Skolkassa 1891, L2:1, Sättna ka, HLA.

inkomstkällan för skoldistriktet. Statsbidragen, vilka i huvudsak fördelades som motfinansiering av lärarlöner efter statsbidragsreformen 1871, ökade kraftigt i nominella belopp efter 1842 års folkskolestadga från omkring 477 000 kronor 1846 till 5,7 miljoner år 1900.¹⁰² I tidigare svensk forskning har det förekommit att denna ökning betraktats som ett tecken på ett ökat statligt ansvarstagande för, och centralisering av, det svenska skolväsendet som även tog sig uttryck i normalritningar (1868 och 1878), förnyade skolstadgor (1882 och 1897) och normalplaner (1878, 1889 och 1900).¹⁰³

Som både nationell statistik och de lokala skoldistriktens skolkassor visar, är det dock svårt att se en sådan centralisering av den svenska skolfinansieringen under 1800-talets andra hälft. Samtidigt som statsbidragen ökade, expanderade ju även det svenska skolväsendet kraftigt. Därtill satte också statsbidragsformerna tydliga gränser för hur stor andel av skoldistriktets kostnader som de kunde täcka. Statsbidragen, vilka huvudsakligen fördelades efter en motfinansieringsprincip efter 1871, innebar endast att staten täckte hälften eller två-tredjedelar av lärarnas löner upp till ett bestämt belopp. Eftersom lärarlönerna dessutom bara utgjorde en om än viktig del av skoldistriktets kostnader, så innebar detta att statsbidragens betydelse inte ökade, utan i stället bidrog med i genomsnitt 30 procent av skoldistriktet intäkter, enligt statistik för åren 1865–1900.¹⁰⁴ Det var i stället efter statsbidragsreformen 1913 som statsbidragens betydelse ökade på allvar.¹⁰⁵ I stället för centralisering var det alltså snarare monetariseringen, vilket framgick ovan, som var den tydligaste förändringen av skoldistriktets finansiering under 1800-talets andra hälft.

Med monetariseringen följde också andra förändringar. Till dessa hörde en homogenisering av skoldistriktets ekonomi. I stället för att vara beroende av en lång rad olika skatter, som inkluderade olika slags

102. Westberg (2013) s. 10.

103. Christina Florin, *Kampen om katedern: Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (Umeå 1987) s. 103; Mats Sjöberg, *Att säkra framtidens skördar: Barndom, skola och arbete i agrar miljö. Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996) s. 11; Bodil Wallin, "Att forma en skolform: Svensk folkskolepolitik vid mitten av 1800-talet", i Ingrid Hammarström, Väinö Helgesson, Barbro Hedvall, Christer Knuthammar & Bodil Wallin (red.), *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige: Fyra studier* (Stockholm 1978) s. 385.

104. BiSOS P (1868–1900).

105. Nils Olof Bruce, *Svenska folkskolans historia: Del 4. Det svenska folkundervisningsväsendet 1900–1920* (Stockholm 1940) s. 501–502.

spannmål, ved, hö och halm, finansierades skolväsendet i huvudsak med statsbidrag och lokala penningsskatter. Penningekonomin expansion tycks också ha medfört att skoldistriktens ekonomiska transaktioner förlorade mycket av den personliga karaktär som utmärkte lärargåvor, lärares och elevers arbete med städning och uppvärmning samt församlingsbors skyldighet att förse ambulatoriska skolor med lokaler och lärare med mat och husrum. I vilken mån detta bör betraktas som en befrielse eller en förlust beror på vilket perspektiv man intar.¹⁰⁶ För församlingsbor kunde det exempelvis uppfattas som en lättnad att slippa ta emot den ambulerande läraren i sitt hem, och elever kunde tycka att det var skönt att inte behöva städa skolan.¹⁰⁷ För skoldistriktet innebar dock monetariseringen också ökade kostnader eftersom de inte längre kunde förlita sig på barns, lärares och församlingsbors tjänstvillighet, utan i stället tvingades köpa majoriteten av de tjänster som skolan behövde.

Avslutande diskussion

I den här artikeln har jag, med utgångspunkt i en fallstudie av Sundsvallsregionens tolv skoldistrikt, argumenterat för att det svenska folkskoleväsendets finansiering förändrades under 1800-talets andra hälft. Vid undersökningsperiodens början förlitade sig Sundsvallsregionens skoldistrikt till stor del på naturatransaktioner för att täcka löpande kostnader. Vid undersökningsperiodens slut finansierades i stället skolväsendet huvudsakligen med hjälp av penningar, och de medel som kunde erhållas genom i första hand lokala skatter och i andra hand statsbidrag.

I kontrast till den tidigare forskning som framför allt ägnat sig åt de ökande summor som spenderades på skolor under 1800-talet, och hur dessa samvarierat med olika faktorer, har alltså min undersökning uppmärksammat en radikal förändring i hur folkskolan finansierades. I stället för att avlönas i spannmål, kofoder, ved och exempelvis rätten att bruka ett boställe, erhöll lärarna huvudsakligen sin lön i kronor och ören. Ved slutade att uttaxeras i natura, vaktmästarsysslor utfördes inte

106. Jfr Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen 1924) s. 489 med Karl Marx, "The Poverty of Philosophy: Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon", i *Karl Marx Frederick Engels: Volume 6: Marx and Engels: 1845–48* (London 1976) s. 113.

107. J. R. Linder, "Minnen 1868 o.d. från allmogelivet, folkskolan, folkskoleseminarium och folkbildningsarbetet", i B. Rudolf Hall (red.), *Hågkomster från folkskola och folkundervisning* (Stockholm 1947) s. 51; Skolrådsprotokoll 25/4 1875, K4a:1, Njurunda ka, HLA.

längre gratis av lärare och elever, och församlingsbor behövde inte längre stå för ambulatoriska lärares kost, skjuts och boende utan ersättning. I stället täcktes dessa kostnader till stor utsträckning av penningar. Till skillnad från den forskning som av ökade statsbidrag i nominella belopp dragit slutsatsen att det skedde en centralisering av skolornas ekonomi, har jag argumenterat för att denna monetarisering var den viktigaste förändringen som denna ekonomi genomgick. Samtidigt med denna utveckling förblev ju statsbidragens andel av skoldistriktens ökande intäkter ungefär detsamma fram till sekelskiftet 1900.

Vid sidan av att denna artikel visar att det svenska skolväsendet inte alltid har vilat på kronor och ören, utan att folkskolan vid 1800-talets mitt till stor del baserades på naturapersedlar som spannmål, kofoder och ved, bidrar denna artikel också på andra sätt till vår förståelse av 1800-talets skola. Som jag noterade i artikelns inledning, så har 1800-talets skolväsenden i stor utsträckning tolkats mot bakgrund av ett framväxande industriellt samhälle, nationalstaternas formering, eller kampen mellan olika sociala grupper. Denna artikel uppmärksammar i stället en annan kontext, där folkskolans finansiering förändrades av en rad olika skäl. På nationell politisk nivå avskaffades lärarlöner i spannmål och kofoder efter en debatt som hänvisade till förändrade lönevillkor inom ecklesiastisk, civil- och militär sektor, de konflikter som naturalöner orsakade, laga skifte och problemen med kofodrets kvalitet. I Sundsvallsregionen framhölls också problemet med naturaskatternas kvalitet, men även svårigheterna att insamla dem och de problem som sådana skatter innebar inom ramen för ett förändrat skattesystem.

Snarare än att placeras in i en övergripande berättelse om sociala konflikter, statsformering eller industriell omvandling, blir folkskolan därmed en del av avlöningsformernas, prisernas, marknadsintegrations och skatternas historia. I det svenska skolväsendet, som i huvudsak finansierades på lokal nivå av de mer än 2 300 skoldistrikt som fortfarande vid sekelskiftet 1900 till 96 procent kategoriserades som tillhörande landsbygden, innebär detta också ytterligare ett skifte.¹⁰⁸ I stället för att skrivas som industrialiseringens eller nationalstatens historia, placeras skolväsendet i första hand in i en agrar och lokal kontext.

108. BiSOS P (1900) tab. 3.

From in-kind to monetary payments? The funding of the Swedish primary school system 1840–1900

Although the history of school finance is fundamental to the history of schooling, the topic has suffered from relative neglect. This article presents an analysis of how the funding of the expansion of the Swedish school system changed during the second half of the nineteenth century and why this change occurred. Using the framework of the social history of salaries, it shows that the educational revolution entailed by the expansion of schooling was accompanied by an equally fundamental shift in school finance. From a large degree of in-kind resource mobilization in the form of grain, hay, firewood, etc., school funding became monetarized. Instead of relying on in-kind taxes, or the services of parishioners, the education system became mainly dependent on money.

The reasons for this development were many and varied. At the national political level, teachers' in-kind salaries were abolished following a debate that noted the changing salary terms in other sectors of society, the conflicts that in-kind salaries created at the local level, land reform, and the problems related to the quality of in-kind salaries. At the local school district level, these quality issues were raised, too, but the problems with collecting in-kind taxes and the problems created by changing tax regulations were also noticed.

In addition to contributing to our knowledge of the history of school finance, this investigation also has implications for our understanding of the rise of mass schooling. Instead of being a part of grand narratives of social conflict, state formation or industrialization, from the vantage point of school funding, the history of schooling becomes part of the history of salaries, prices, and taxes. In the decentralized school system of a primarily rural Sweden, this also means that schools must be understood in local and rural contexts.

Keywords: History of education; primary school; school finance; Sweden